

XIX асрда Тошкентда таълим-тарбия соҳаси Тошкент-Бухоро, Тошкент-Кўкон маданий-маънавий алоқалар тизимида ривожланиб борган. Бу жараёнда Тошкент мадрасалари ва муаллимларининг ўрни катта бўлгани табиий.

Туркистон генерал-губернаторлиги Маориф бошкармаси маълумотларига кўра, 1890—1893 йилларда губернаторликда жами 214 та Мадраса бўлиб, шундан 21 таси Тошкентда жойлашган эди. Чоризм истилосининг дастлабки йилларида мадрасаларда таълим ва ўқитиш ишлари анъанавий қоидалар асосида олиб борилган бўлса, кейинчалик уларнинг фаолиятини назорат қилиш ва ўқув ишларини тартибга солишни ўлка маориф бошкармаси ўз кўлига олган. Бу пайтда Тошкент мадрасаларидан Абулқосимхон мадрасасида 120, Хожа Ахрор мадрасасида 80, Бегларбеги мадрасасида 150, Кўкалдош мадрасасида 80, Шарифбой мадрасасида 20, Шукурхон мадрасасида 20 нафар талаба ўқиган. Лекин олдингидек, аксарият талабалар Тошкент мадрасалари билан қаноатланмай, Бухоро, Самарқанд, Кўкон мадрасаларида билимларини ошириб қайтганлар.

Тошкент мадрасалари тўғрисидаги архив, ўша давр матбуоти ёки ана шу йилларда Тошкентда бўлган рус ўлкашуносларининг маълумотлари, айниқса, мадрасалар сони борасида ҳар хил хабар беради. Хусусан, 1865—1868 йиллари Тошкентда бўлган А. Хорошхин «Очерки Ташкента» номи кундалигидаги маълумотда айрим мадрасаларнинг номи, вақф мулкларини келтириб ўтган бўлса, Н. Маев 1876 йили Тошкентда жами 11 та Мадраса мавжудлигини таъкидлайди. «Туркестанские ведомости» газетасининг 1876 йилги 48-сонидан босилган расмий маълумотда эса 13 та Мадраса тилга олинган.

Бирок XIX асрда Тошкентда яшаб ижод қилган муаррих Муҳаммад Солиххожа эса ўзининг «Тарихи жадидаи Тошканд» асарида Тошкентдаги 20 та Мадраса тўғрисида бирмунча батафсил маълумот бериб ўтган.

Улар орасида энг қадимийи — Хожа Ахрор жомеъ масжидининг шимолида пишик гишт ва йўнилган тошдан қурилган Хожа Ахрор мадрасаси йигирмата хужра, битта дарсхона ва масжидни ўз ичига олган.

Шайхонтохур даҳасидаги мадрасалардан бири Кўкалдошдир, Мухаммад Солиххожанинг ёзишича, бу Мадраса Барокхоннинг ўгли Дарвишхон томонидан бунёд этилган. 1735 йил Уфада бўлган тошкентлик савдогар Н. Алимов маълумотларига кўра, XVIII аср охирига келиб Мадраса карвонсаройга айлантирилган. Тошкент тарихи тадқиқотчиларидан А. Добросмыслов Кўкалдош мадрасаси дастлаб уч каватли, ўттиз саккизта хужрали бўлганини таъкидлайди. Кейинчалик мадрасанинг фақат бир кавати сакланиб қолган. Мухаммад Солиххожа Кўкалдош мадрасаси 1868 ва 1886 йилларда Тошкентда юз берган zilzilалардан каттик зарар кўрганини ёзади.

Шунингдек, XIX асрнинг 30-йилларида Мухаммад Алихон буйруғи билан бунёд этилган Азимога мадрасаси ҳам Чорсу яқинида бўлган. Лекин бу Мадраса ҳақида маълумотлар жуда кам.

«Тарихи жадидаи Тошканд» асарида батафсил тавсифланган ва энг кўп тилга олинган Мадраса Эшонкули додхоҳ мадрасасидир. Бу Мадраса 1256 (1838) йили Тошкент ҳокими Лашкар Бегларбегининг ўгли Эшонкули додхоҳ томонидан қурдирилган бўлиб, Юнусхон мадрасасининг жануби-шарқида жойлашган ва Катта кўчага туташ бўлган. Мадраса бинолари тўрт тарафдан бир-бирига қаратиб солинган, ўртада қолган бир таноблик қадимий Лангар ҳовузи Эшонкули додхоҳ буйруғи билан текисланиб, сахнга айлантирилган. Юнусхон мадрасаси чор-боғида бир таноблик янги ҳовуз барпо қилинган. Лашкар Бегларбеги Қайқовус ариғига иккита тегирмон қурдириб, уларнинг даромадини шу мадрасага вақф қилган. 1920 йил Вақф шўъбаси қарамоғидаги мадрасада Муродхўжа Солиххўжа ўгли ислоҳ қилинган диний ва дунёвий дарслар ташкил этади. Харобага айланган Эшонкули додхоҳ мадрасасининг охириги қолдиқлари 1964 йилда суриб, текислаб ташланади.

Мухаммад Солиххожа бу даҳадаги айрим мадрасалар ҳақида қисқа тўхталади. Жумладан, Юнусхон мадрасаси Юнусхон макбараси ёнида бўлиб, пишиқ гишдан қурилганини, Юнусхон вақфга ажратган ерлар даромади ҳисобига иш юритишини, мадрасанинг Алачохон муҳри босилган вақфномаси бўлганини, шунингдек, Салор ариғи шарқидаги Пулемас деган жойда вақф ери бўлганини ёзади.

Қосимбой Қоратутий мадрасаси Мўғул-кўча гузарида қурилган. Биносининг икки томони айвонли, бир хонақоҳ, хужралар ва гиштин гумбаздан иборат бўлган. Архив хужжатларида у «Мўғулкўча мадрасаси» деб қайд этилади ва 1871 йили қурилгани кўрсатилади. Маҳмуд дастурхончи мадрасаси эса Дегрезлар маҳалласида жойлашган.

Масжиди, хужралари ва ховлисида ховузи ҳам бўлган. Маълумотларга кўра, Махмуд дастурхончи Кўконда ҳам бир Мадраса курдирган. Махмуд дастурхончи Мухаммад Алихоннинг (1822—1841) вазири, Лашкар Бегларбегининг калин дўсти бўлган.

Барокхон мадрасаси эса Себзор даҳасида, Каффол Шоший макбараси яқинида қурилган. Кейинчалик масжидга айлантирилган. Мадраса Мухаммад Солиххожа ёзишича, 1886 йилги зилзиладан каттик зарар кўра-ди. Мадраса, олдин ҳам бир неча бор вайрон бўлиб, қайта тикланган. Масалан, 1739 йил Тошкентда бўлган К. Миллер мадрасани бутунлай вайрон ҳолда қўрганини ёзади. Шу сабабли бўлса керак, Мухаммад Солиххожа Тошкент ҳокими Каноат Оталик 1859 йил мадрасанинг вайрон бўлган хужралари ва ховлисини таъмирлаб, янги вақф мулклари ажратганини ёзади.

Мухаммад Солиххожа 1274 (1857) йили Тошкент ҳокими Аҳмад кушбеги (1856—1857) томонидан Каффол Шоший макбараси жанубида, Мўйи Муборак мадрасаси қурилганини ёзади. Тарихчи ўша даврларда Мадраса ўрнини аҳоли Хожа Аҳрор тугилган жой деб тушунгани боис "Хожа Аҳрор майдони" деб атаганини таъкидлайди. Асарда келтирилишича, мадрасанинг алоҳида бир гумбази бўлиб, унда Пайгамбаримизнинг (алайҳиссапом) соч толалари — мўйи муборак сақланган.

"Тарихи жадидаи Тошканд" асарида Бегларбеги мадрасаси 1838—1840 йиллари Тошкент ҳокими Лашкар Бегларбеги (XIX аср биринчи ярми) томонидан қурилган бўлиб, икки каватли 56 хужрадан иборат бўлгани айтилади. Лашкар Бегларбеги шаҳар Регистонида курдирган қарвонсаройни ушбу мадрасага вақф қилган. Бегларбеги мадрасасининг шимол томонида — рўпарасида, катта кўча томонда Фўлодбой Тинчбофий жомеъ масжиди, шарк томонда эса Жўбо (Эски Жўва) мавзеидаги Ўрозалибой жомеъ масжиди қад кўтариб турган.

Шунингдек, асар муаллифи Тахтапул гузарида Юнусхўжа халфа мадрасаси, Кўштут гузарида Хофиз Кўхакий мадрасаси, Себзор даҳасида Мухаммад Каримхўжа мадрасаси қурилганини ёзади. Хофиз Кўхакий яқинидаги яна бир Мадраса ёғочдан қурилгани учун «Мадрасаи чўбин» деб аталган. Унинг асосчиларидан Нор охунд Маллахон замонида вафот этгач, Мадраса фаолияти тўхтаб қолади.

Кўкча даҳасидаги мадрасалардан бири Санчикмон маҳалласидаги Эшон Бўрихожа Санчикмоний мадрасаси бўлиб, у Кўкон хони Умархон даврида (1810—1822) пишик гиштдан қурилган. Архив хужжатларида, Мадраса 1820 йили қурилди, деб кўрсатилган.

Бундан ташқари, Кўкча даҳасининг Пичокчилик маҳалласида Шарафбой мадрасаси бўлган. «Тарихи жадидаи Тошканд» асарида келтирилишича, Тошкентда иккита Шуқурхон номли Мадраса бўлиб, бири Кўкча даҳасида бозор ёнида, яна бири эса Себзор даҳасида, Тинчбоғ гузарида қурилган. Кўкча даҳасида мадрасалар ҳам дарсхона, хужралар ва жума жомеъ масжидидан иборат ўртача мадрасалар бўлган.

Асарда Бешёғоч даҳасида жойлашган мадрасалар хақида ҳам маълумотлар бор. Улардан бири Тошкент ҳокими Нормухаммад кушбеги (XIX аср биринчи ярми) 1832 йили Зангиота макбараси ёнида қурдирган мадрасадир. Нормухаммад кушбеги бозорнинг маҳсидўзлик қисмида бино қилган қарвонсаройини ушбу мадрасага вақф қилган. Бу даҳадаги яна бир Мадраса Абулқосимхон Бешёғоч ховлиси яқинида қурдирган мадрасадир. Абулқосимхон эшон 1892 йил Тошкентда тарқалган вабо туфайли вафот этгач, мадрасада унинг ўғли Хошимхон эшон мударрислик қилади.

Хулоса қилсак, минтақанинг йирик ижтимоий-сиёсий ва маданий марказларидан бири бўлган Тошкент шаҳрида ҳам ўрта асрлардан буён Самарқанд, Бухоро, Хивадаги сингари кўплаб мадрасалар фаолият юритиб келган. Лекин уларнинг аксарияти зил-зилалар, турли даврларда, хусусан, собиқ совет тузумида шаҳарни кенгайтириш, таъмирлаш жараёнлари қурбони бўлади. Сакланиб қолганлари ҳам бир неча марта таъмирлаш ёки қайта қуришлар туфайли етиб келган.

Ўқтам СУЛТОНОВ,
Абу Райхон Беруний номидаги Тошкент Шарқшунослик илмий-тадқиқот институти
ходими, тадқиқотчи